

Arne Fjellberg, Bjarni E. Guðleifsson og Hörður Kristinsson

KNARRARNES VIÐ EYJAFJÖRÐ – SAGA, MORDÝR OG SEF

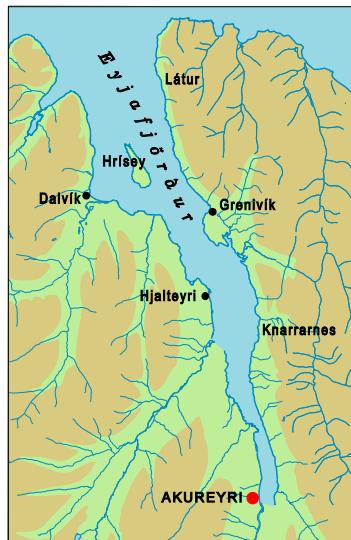
1. mynd. Knarrarnes við Eyjafjörð. Handan fjarðar er Möðruvallafjall. Ljósmynd: Arne Fjellberg.

SAGA

Innarlega á austurströnd Eyjafjarðar, um það bil beint á móti Hörgárósum, gengur lítið nes út í fjörðinn, Knarrarnes. Nesið er nærrí mörkum Svalbarðsstrandar- og Grýtubakkahrepps, um miðja vegu á milli bæjanna Garðsvíkur í Svalbarðsstrandarhreppi og Miðvíkur í Grýtubakkahreppi, og mun tilheyra Svalbarðsstrandarhreppi. Um þetta bil skiptist þjóðvegurinn þannig að þjóðvegur 1 stefnir upp í Víkur-skarð yfir í Fnjóskadal, en vegur liggar áfram út með firðinum í átt að Laufási og Grenivík. Nesið er svo sem 100 metra langt (2. mynd) og er breiðast yst (um 40 metrar) en þar eru klettar sem eru tengdir landi með mjórra eiði (um 20 metrar þar sem mjóst er). Umhverfis klettinn er stórgrytt fjara, en á eiðinu er sandströnd. Þang og þari er mest í klettafjörunni. Vegaslóð liggar af þjóðveginum niður bratta brekku að nesinu og á því sunnanverðu er lítið uppsátur, um það bil á mörkum klettanna og eiðisins. Knarrarness er getið í Íslendingasögum, svo þetta litla en góða uppsátur virðist hafa verið notað frá landnámi.¹ Í Sýslu- og sóknarlýsingum frá 1839 segir að það sé „... merkilegt fyrir það að þar við er besta þrautalending í sjógangi og jafnan ágætt skýli fyrir stormi af öllum áttum“.²

2. mynd. Horft til norðurs út Eyjafjörð af Svalbarðsströnd að vetrri. Knarrarnes teygir sig lengst út til sjávar hægra megin. Kaldbakur er í bakgrunni en Látraströnd er við hann vestanverðan. Ljósm.: Bjarni E. Guðleifsson.

3. mynd. Eyjafjörður, en bátinn rak frá Látrum að Knarrarnesi. Kort: Guðmundur Helgi Gunnarsson.

Látraströnd heitir strönd Eyjafjarðar utan við Grenivík allt út að Gjögurtá, en þar er lítið undirlendi með bröttum fjallahlíðum ofar (2. og 3. mynd). Á Látraströnd voru allmargar bújarðir fyrr á tíð sem nú eru komnar í eyði, en höfuðbólið var Látrar. Við Látra er til dæmis Látra-Björg kennd. Næstu bær, sem eru um 6 km innan við Látra, eru Sænes og Grímsnes. Sjósókn var stunduð frá flestum bæjum á Látraströnd auk hefðbundins landbúnaðar. Um 36 km eru á milli Látra á Látraströnd og Knarrarness á Svalbarðsströnd.

Árið 1935 bjuggu félagsbúi á Látrum feðgarnir Steingrímur Hallsson og sonur hans Hallur Steingrimsson ásamt Axel Jóhannessyni sem var giftur dóttur Steingríms.³ Alls voru í heimili á Látrum 11 manns. Þeir feðgar stunduðu sjóinn á opnum báti (4. mynd) en Axel sá mest um landverkin. Þann 13. desember sótti Hallur Axel á báti inn á Grenivík, en Axel hafði verið að erindast á Akureyri. Þeir ætluðu að koma við á Grímsnesi og taka þar kind frá Látrum sem þar hafði verið í nokkra daga, en þeir gleymdu að taka kindina með. Því varð það úr að þeir feðgar, Steingrímur og Hallur, fóru inn að Grímsnesi að sækja ána daginn eftir, 14. desember.

Lögðu þeir af stað milli klukkan 9 og 10, skömmu áður en veðurfregnir komu í útvarpi, en annars var Hallur vanur að fylgjast með þeim. Veður var þannig að logn var og kvíkulauð með öllu en svoltíl hríðarmugga. Þeir feðgar bjuggu sig ekki undir hrakninga, höfðu stutta viðdvöl í Grímsnesi og tóku kindina. Ferðin á milli bæjanna ætti vart að taka nema 20–30 mínútur. Á tólfta tímanum sást til þeirra feðga frá Látrum og áttu þeir þá örskamman spöl eftir að lending-

unni. Fóru heimamenn niður í fjöru til að aðstoða við landtökuna. Var þá skollinn á blindbylur af norðaustri með miklu brimi. Skyndilega varð hríðarmökkurinn svo dökkur að ekki sást meira til bátsins enda þótt hann hafi bara verið kippkorn frá landi. Heimamenn biðu milli vonar og ótta og töldu líklegt að báturinn hefði farist þarna í lendingunni. Næst varð þeim fyrir að bjarga fé í hús og æði dapurleg hefur nöttni verið þeim í veðurofsanum sem virtist geta feykt húsi af grunni.

4. mynd. Steingrímur EA 644, nú í eigu Safnahússins á Húsavík. Ljósm.: Sigurjón B. Hafsteinsson.

Daginn eftir, sunnudaginn 15. desember, hafði veðrinu slotað og þá fann bóndinn í Miðvík sjórekinn bát með einu líki á Knarrarnesi. Þekktu menn þar Steinþím frá Látrum og var bátur sendur út að Látrum daginn eftir til að segja þessi sorglegu tíðindi, en hann gat ekki lent.⁴ Heimamenn á Látrum sáu báfinn og urðu að geta sér til um erindið, en það var ekki fyrr en Axel braust inn til Grenivíkur sem tíðindin bárust heim að Látrum. Þegar í ljós kom að tveir

menn hefðu verið í bátnum hófst árangurslaus leit að Halli. Ærin sem þeir voru að sækja fannst næri Miðvík, hornbrotin, og komst hún ein lífs af úr þessari ferð. Lík Halls fannst rétt fyrir pásku á hjalla fyrir ofan Knarrarnes. Hafði hann því komist lífs af úr sjávarháskanum en króknað í leit að afdrepi. Það var í samræmi við þessi hörmulegu endalok að þegar Steinþímur var jarðaður í Grenivíkurkirkju á Þorláksmessu var veður svo vont að einungis einn aðstandenda hans

gat fylgt honum til grafar. Það er af bát þeirra feðga að segja að hann var seldur til Hjalteyrar og var þar fram undir 1990, er hann var seldur til Grímseyjar. Þar var hann til 1997, er hann var fluttur á Safnahúsið á Húsavík þar sem hann er varðveittur (4. mynd). Báturinn var 1,62 brúttólestir, opinn og súðbyrtur úr furu og eik, smíðaður af Steinþími 1933–1934 og sigldi undir nafninu Steinþímur EA 644. – Þessi sorglegi atburður mun ætíð tengdur Knarrarnesi.

MORDÝR

Mordýr (Collembola) er hópur smádýra sem aðallega lifa í jarðvegi. Þau líkjast skordýrum, teljast til þeirra, hafa sex fætur eins og þau og tvo skynjara á framendenum. En mordýrin eru vænglaus og ýmis sérkenni þeirra tengja þau meira við krabbadýr en skordýr. Flestar tegundir mordýra eru með stökkgaffal á afturendanum og geta því stokkið margfalda lengd sína. Flestar tegundir lifa á rotnandi plöntuleifum, en geta einnig lagst á lifandi plönturætur, þörunga og sveppi.⁵ Meira en 150 tegundir mordýra hafa fundist á Íslandi.⁶ Hefur mordýrum í stórum dráttum verið skipt í fimm ættir sem nefnast blámor (Hypogastruridae), pottamor (Onychiuridae), stökkmor (Isotomidae), kengmor (Entomobryidae) og kúlumor (Sminthuridae). Tegundin *Megaphorura arctica* tilheyrir pottamori en *Halisotoma poseidonis* tilheyrir stökkmori.

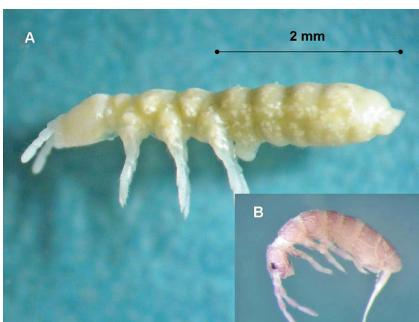
Mordýr af tegundinni *M. arctica* eru heiðgul og fögur á að líta og geta orðið 4 mm löng (5. mynd A). Sumarið 2006 fannst þetta mordýr í miklum fjolda milli hnallunga og steina á norðurströnd Knarrarness við Eyjafjörð og er þetta stærsta mordýrategund sem vitað er til að þrífst á Íslandi. Þarna í fjörunni virtist mordýrið lifa á rotnandi þara og þangi (6. mynd). Tegundin dafnar víða á heimskautasvæðum og finnst stundum þúsundum saman undir

steinum og grashnausum í fuglabjörgum þar sem það nærist líklega á þörungum. Á Íslandi voru einungis tveir gamlar fundarstaðir þekktir frá fornu fari, Grímsey (WM Davies)⁷ og Ingólfshöfði (Erling Ólafsson).

Pessi mordýrategund er ekki ein-skorðuð við heimskautasvæði og hefur fundist víða á vesturströnd Noregs og einnig á suðvesturströnd Bretlands. Það er athyglisvert að í Noregi hefur tegundin einnig fundist hátt upp til fjalla, í yfir 2000 m hæð. Þar virðist hún nærist á mosum sem vaxa á steinum. Nýlegar rannsóknir á Spitsbergen (Svalbarða) sýna að þessi tegund eykur frostþol sitt á veturna með því að losa sig við allt að 90% af líkamsvatninu. Dýrin eiginlega „þorna“ en taka upp vatn að nýju þegar hitastigið fer yfir frostmark.⁸ Ekki er vitað hvort stranddýrin á Íslandi hafi þennan eiginleika.

Á Knarrarnesi fannst einnig sama sumar önnur óvenjuleg mordýrategund, *H. poseidonis*. Þessi tegund er ljósgrá og um 2 mm löng (5. mynd B). Hún er bundin við sjávarstrendur og virðist lifa

á lífrænum ögnum sem hún síar úr sjónum með mjög sérhæfðum munnfærum. *H. poseidonis* hefur ennþá ekki fundist annars staðar á Íslandi og auk Knarrarness hefur hún aðeins fundist á Bretlandi, Svíþjóð, Noregi og Danmörku.

5. mynd. Nærmynd af mordýrategundum tveimur frá Knarrarnesi. A. Pottamorið *Megaphorura arctica*, sem er um 4 mm á lengd. B. Stökkmorið *Halisotoma poseidonis*, sem er um 2 mm á lengd. Ljósm.: Arne Fjellberg.

6. mynd. Norski mordýrasérfræðingurinn Arne Fjellberg leitar að mordýrategundinni *Megaphorura arctica* á Knarrarnesi 2. október 2007. Ljósm.: Sidsel Christoffersen.

FITJASEF

Fitjasef (*Juncus gerardii*) er sjaldgæfasta tegund sefættkvíslarinnar sem fundist hefur á Íslandi. Það fannst fyrst svo óyggjandi væri árið 1976 við Leiruvog í Mosfellssveit. Þar vex það á einum stórum og nokkrum litlum blettum í allþéttum breiðum. Arnþór Garðarsson, sem fyrstur fann sefið á þessum stað, lýsir fundarstaðnum nákvæmlega í grein sem hann birti í Náttúrufræðingnum árið eftir.⁹ Óstaðfestar heimildir eru til um fitjasef á Íslandi frá 18. öld, en engin eintök eru til í söfnum frá þeim tíma. Síðan hefur ekkert heyrst af fitjasefi á Íslandi fyrr en árið 2002, en þá fannst það á Knarrarnesi við Eyjafjörð og er nánar sagt frá þeim fundi hér að neðan.

Fað mun hafa verið síðla vetrar, nánar tiltekið 29. mars 2002, þegar einn höfunda þessarar greinar (H. Kr.) var á heimleið til Akureyrar úr skíðaferð austur á Fljótsheiði við annan mann, að ákveðið var að stansa við Knarrarnes og ganga niður að sjónum og njóta góða veðursins. Parna frammi á nesinu við uppsátrið vöktu tor-kennileg strá sem stóðu upp úr snjónum athygli (7. mynd). Strax var ljóst að þetta gátu ekki verið nein þau grös sem venjulega ber fyrir augu á Íslandi og við nánari athugun beindist grunurinn að fitjasefi, sem síðan var staðfest betur eftir heimkomuna á sýnishornum þeim sem safnað var.^{9,10}

Fundarstaðurinn var skoðaður betur í júní sumarið eftir og aftur í september 2003.¹¹ Sefið vex þarna í þurru graslendi um 2 m ofan við efstu flóðmörk sjávar, á bletti sem er um 8 m á lengd og 7 m á breidd. Mesta þekju á þessum bletti höfðu auk fitjasefsins túningull, skriðlíngresi, túnfífill og vallarsveifgras. Vaxtarstaðurinn er sunnan á nesinu, rétt til hliðar við uppsátrið þar sem bátar eru dregnir á land (1. mynd). Staðsetningin vekur strax upp þá spurningu hvort plantan muni hafa borist hingað frá útlöndum með varningi sem hér hafi verið skipað á land. Og jafnframt vaknar strax önnur spurning: Af hverju hér á Knarrarnesi en ekki á Gásum, þar sem aðalinnflutningshöfnin var? Í framhaldi af þessu var allt svæðið umhverfis höfnina skoðað ítarlega, sem og tóftirnar á Gásum, en hvergi fundust nein merki um fitjasef þar.

Í Lýsingu Þingeyjarsýslu eftir Jón Sigurðsson frá Ystafelli er greint frá skipakomum að Knarrarnesi til forna og er þar vísað til Reykdælasögu.¹² Í Reykdælasögu er staðurinn að vísu nefndur Knarrareyri við Eyjafjörð, og bendir frásögn hennar til að sá lendingarstaður hafi þótt vænlegrí en Gásir fyrir varning sem átti að fara austur í Fnjóskadal eða Ljósavatnsskarð.

Eins og áður segir vex fitjasefið í einni samfelldri breiðu og hvergi sést eitt einasta strá af því þar fyrir utan. Svo virðist því sem sefið hafi aðeins borist á einn stað og síðan skriðið út frá honum í allar áttir, án þess að sá sér út. Nú blómast þetta sef mjög seit á sumrinu og

því er líklega á mörkunum að það nái að þroska fræ nema þá í mjög hagstæðum sumrum (8. mynd). Því mætti ætla að mæling á skriðhraða sefsins út til hliðanna gæti gefið vísboundingu um aldur þess á staðnum. Með það í huga voru merki sett við jaðra fitjasefsblett eins á Knarrarnesi haustið 2003 til að mæla skrið fitjasefsbreiðunnar út til hliðanna. Fyrstu vísboundingar gefa til kynna að hún muni hafa þurft minnst 100–200 ár til að ná því flatarmáli sem hún hefur í dag. Hún gæti þó hæglega verið allmiklu eldri, enda hefur tíðarfar oft verið gróðri óhagstætt. Gæti sefið því hafa borist um eða fyrir 1800.

7. mynd. Fitjasef á Knarrarnesi. Ljósm.: Hörður Kristinsson.

8. mynd. Ax af fitjasefi á Knarrarnesi. Ljósm.: Hörður Kristinsson.

SAMANTEKT

Knarrarnes er ósköp venjulegur um 100 metra langur tangi innarlega við austanverðan Eyjafjörð og hefur lengi verið notaður sem uppsátur. Við Knarrarnes er tengd sagan af Látrafeðgum, þeim Steingrími og Halli, sem fórust í aftakaveðri þann 14. desember 1935 og rak bát þeirra

þar á land. Sumarið 2006 fundust á Knarrarnesi tvær sjaldgæfar tegundir mordýra (Collembola). Annars vegað pottamorið *Megaphorura arctica* sem er stærsta mordýrategund sem fundist hefur á landinu og er Knarrarnes eini fundarstaður þess á Íslandi. Hins vegar stökkmorið *Halisotoma poseidonis* sem hefur einungis fundist á tveimur

þöðrum stöðum á landinu. Þá er það merkilegt við Knarrarnes að það er annar af tveimur fundarstöðum fitjasefs (*Juncus gerardii*) á Íslandi, en þar fannst það árið 2002. Getum er leitt að því að fitjasef hafi borist þangað með innfluttmum varningi fyrir eða um árið 1800.

HEIMILDIR

- Guðni Jónsson 1953. Íslendinga sögur IX. Þingeyinga sögur. 440 bls.
- Björn Hróarsson, Heimir Pálsson & Sigurveig Erlingsdóttir 1994. Þingeyjarsýslur: Sýslu- og sóknarlýsingar Hins íslenska bókmennatafélags 1839–1844. Gott mál. 343 bls.
- Sverrir Guðmundsson 1992. Helför Látrafeðga 14. desember 1935. Árbók Þingeyinga 1992. 77–83.
- Björn Ingólfsson 2002. Síðasta sigling Látrafeðga. I: Bein úr sjó. Um fisk og fólk í Grýtubakkahreppi. Bókaútgáfan Hólar. 154–155.
- Hopkin, S.P. 1997. Biology of the springtails. Oxford University Press. 330 bls.
- Fjellberg, A. 2007. Icelandic Collembola. Revised checklist and general comments. Insect Systematics and Evolution, Supplementum 64. 45–60.
- Davies, W.M. 1936. Collembola from Grímsey Island, North Iceland. Ent. Mon. Mag. 72. 86–89.
- Holmstrup, M., Bayley, M. & Ramlöv, H. 2002. Supercool or dehydrate? An experimental analysis of overwintering strategies in small permeable arctic invertebrates. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 99. 5716–5720.
- Arnþór Gardarsson 1977. Fitjasef (*Juncus gerardi* Loisel.) fundið á Íslandi. Náttúrufræðingurinn 47. 142–148.
- Hörður Kristinsson 1986. Plöntuhandbókin. Bls. 288.
- Hörður Kristinsson, Eva G. Þorvaldsdóttir & Björgvin Steindórsson 2007. Vöktun válistaplantna 2002–2006. Fjöldir Náttúrufræðistofnunar 50. 86 bls.
- Jón Sigurðsson 1954. Ritsafn Þingeyinga II. Lýsing Þingeyjarsýslu I. Suður-Þingeyjarsýsla. Helgafell, Reykjavík. 383 bls.

UM HÖFUNDANA

Arne Fjellberg (f. 1946) lauk Dr.philos.-prófi frá Háskólanum í Tromsø í Noregi 1989 og starfaði sem safnvörður í Tromsø Museum til 1992. Hann hefur sérhæft sig í mordýrum á norðlægum slóðum og hefur unnið í Alaska, Kanada, Grænlandi, Svalbarða og Síberíu. Hann er nú sjálfstætt starfandi og gaf nýlega út ritverkið Mordýr Norðurlanda.

Bjarni E. Guðleifsson (f. 1942) lauk kandíðatsprófi frá jarðræktardeild Landbúnaðarhásólangs á Ási í Noregi 1966 og Dr.scient-prófi frá sama skóla 1971. Hann hefur lengst af starfað við tilraunastöð Rannsóknastofnunar landbúnaðarins á Möðruvöllum í Hörgárdal og er nú prófessor við Landbúnaðarháskóla Íslands.

Hörður Kristinsson (f. 1937) lauk dr.rer.nat.-prófi í grasafræði frá háskólanum í Göttingen í Þýskalandi 1966. Hann starfaði við Duke-háskóla í Bandaríkjumunum 1967–1970, var sérfræðingur við Náttúrugripasafn Íslands 1977–1987, forstöðumaður Náttúrufræðistofnunar Norðurlands, síðar Akureyrarseturs Náttúrufræðistofnunar Íslands, 1987–1999 og sérfræðingur við sömu stofnun til 2007 er hann fór á eftirlaun.

PÓST- OG NETFÖNG HÖFUNDA/AUTHORS' ADDRESSES

Arne Fjellberg
Mágerøveien 168
NO-3145 Tjøme
arnecoll@online.no

Bjarni E. Guðleifsson
Möðruvöllum 3
Arnarneshreppi
IS-601 Akureyri
beg@lbhi.is

Hörður Kristinsson
Arnarhóli
Eyjafjarðarsveit
IS-601 Akureyri
hkris@nett.is